

2018, No 1–2, 103–118

МИРЕНА ПАЦЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ mirena.patseva@gmail.com

**ПСИХОЛИНГВИСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА
КЪМ АКЦЕНТУВАНЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК***Анотация*

В рамките на психолингвистичния модел за речева продукция на Левелт фонологичното ударение се отнася към лексикалната форма, чиито елементи са морфемите, метричната рамка и сегментно съдържание. Тук се поставя въпросът дали регулярните фонологични тенденции са независими от морфологични характеристики при език с лексикално акцентуване, като българския език. Данните от продуктивното изследване с акроними, т. е. при липса на конкретна акцентна спецификация на морфемите, показват, че при акцентуването им се актуализират закономерности, които са водещи в езика като цяло. Те се изразяват в доминиране на ПУ ударение при единици, които завършват на гласна, интерпретирана като окончание, и У ударение при единици, завършващи на съгласен звук. Резултатът се интерпретира като ориентация към дясната граница на основата. Това означава, че фонологичното ударение в език с лексикална акцентна система е обвързано с морфологичния фактор, дори при акцентуване на акроними, и отразява общи акцентни тенденции в езика.

Ключови думи: фонологично ударение, акроними, психолингвистичен модел за речева продукция, българско словно ударение

Речевата продукция е основен обект на изследване в психолингвистиката, наред с процесите на разбиране и съхраняване на езикови знания. Механизмът на пораждање и възприемане на реч е дискутиран десетки векове преди нашето време от древноиндийския философ и филолог Бхартрихари от V век. Той се вглежда в менталното битие на речевия звук – *спхота*¹, както и в механизма на трансформиране на езиковата форма в ментално съдържание – *пратибха*², за което е наречен *когнитивен лингвист на древността*.

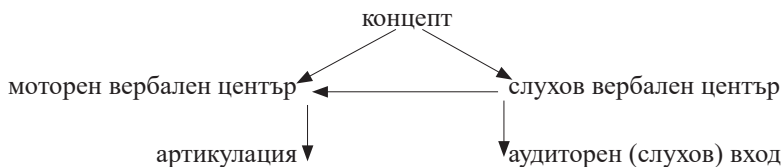
¹ *Спхота* е звуковият образ, звученето на речта в съзнанието. Тя е цялостна и единна, няма последователност, нито темпорални характеристики. Мисли се по отношение на отделния звук, на думата, а също и на цялостното изказване.

² Терминът се превежда също като интуиция, инсайт, просветление. Бхартрихари го разглежда във втората част на *Вакаядия* като механизъм на разбирането и източник на диференциация.

В рамките на модерната наука теоретичният интерес към речевата продукция присъства от XIX век в трудовете на Брока, Вернике, Лихтхайм и Вунт (по [16], [28]).

1. Моделиране на речевите процеси

Първият опит да се опише кортикалната локализация на различните езикови процеси и връзката между тях е направен от Вернике и Лихтхайм преди около век и половина (*Фигура 1.*). Според техните изследвания процесът на разбиране на слухово възприемана реч е локализиран в темпоралния дял на мозъка – в област, наречена зона на Вернике, а пораждането на реч – във фронталния моторен вербален център. Затруднената връзка между двете зони поражда т.нар. *кондуктивна* афазия, при която не може да се повтори чуто, въпреки че разбирането, както и планирането на речева продукция не са засегнати.

Фигура 1. Обща схема на вербалната активност в рамките на модела на Вернике и Лихтхайм (по [16])

През следващото столетие речевият процес е бил моделиран многократно в разработките на Фромкин, Гарет, Дел, Левелт, Рулофс, Карамаза и други [16, 18, 19, 7]. Някои от тях предполагат локалистично, други – дистрибутивно представяне на езиковите елементи. Някои от моделите се определят като дискретни, като този на Левелт, други като интерактивни, като този на Дел, при който връзките между компонентите са двустранно насочени.

Могат да се набележат общи черти в някои от моделите (на Гарет и Левелт), като обособяването на основните процеси: концептуализация, формулиране и артикулация ([18], [19]). Процесът на формулиране на изказването следва концептуалната репрезентация на планираното съобщение и предполага извличане на лексикални единици, изграждане на синтактична структура, както и морфофонологичен план, който включва прозодия.

Разграничаването на нива не е идентично при различните автори, но като най-общи се приемат следните три: семантичното, синтактичното и лексикалното [28]. В рамките на последното ниво се отделят поне още две фази – тази на лемата, която съдържа синтактична характеристика на лексикалната репрезентация, и следваща фаза на формата, която предполага фонологична репрезентация. Според Карамаза, за разграничаването на последните две фази свидетелства наличието на омоними, чието различие не е на нивото на формата, а на семантиката и/или на граматичния

клас [7]. Наличието на омографи предполага съществуването поне на още два компонента при фонологичното кодиране. В модела *Weaver++*³ на Левелт, Рулофс и Мейер те съответстват на метричната рамка и на активацията на фонемното съдържание (звуките сегменти) [19].

Сред първите свидетелства за разделението на отделните процеси са специфичните видове грешки в речевата продукция на хора с мозъчни увреждания. Днес източници на данни са, освен поведенческите техники, като измерване на времето за реакция и регистриране на движенията на очите при четене, също и електрофизиологични записи, визуализация на мозъчната активност и компютърно моделиране.

В рамките на модела на Левелт, Рулофс и Мейер се проследяват детайлно следните процеси: концептуална подготовка, лексикална селекция, морфологично кодиране, фонологично кодиране, фонетично кодиране и артикулация (*Фигура 2.*) [19]. В по-късни варианти Левелт обединява морфологичното и фонологичното кодиране в единен процес. Продуктите на тези процеси са: лексикален концепт, лема, морфема, фонологична дума, фонетични жестове и звукова вълна. След концептуалната подготовка се подбират лема. Техните синтактични характеристики направляват свързването им в изказвания. В случаите на т.нар. *аграматична реч* при афазията на Брока има проблем с достъпността на синтактичните характеристики на лемата. Избраната лема разпространява активацията към морфемите в мрежата, които съдържат фонологичен код.

Фигура 2. Опростен модел на речева продукция по Левелт, Рулофс и Мейер [19]. Оградените елементи са процеси, а неоградените – техните продукти.

³ Наименованието на модела е съкращение на названието: *Word encoding by activation and verification*.

2. Морфофонологично кодиране

Левелт, Рулофс и Ферейра се фокусират върху фонологичното кодиране в рамките на модела *Weaver++* и най-новата му версия *Weaver++ ARS* ([20], [28]). Моделът разграничава декларативно и процедурно знание⁴, които се свързват в процеса на пораждаване на реч. Декларативната лексикална мрежа има разпространяваща се активация, а на базата на процедурните правила се прави избор сред активираните единици в зависимост от задачите в работната памет. Двата типа знание се различават по локализацията си: декларативното знание се представя в темпоралната и инфериорна фронтална зона на мозъка, а процедурното – в базалните ганглии, таламуса, фронталния кортекс, включващ зоната на Брока, и церебелума [28].

Фонологичното кодиране се разглежда като извличане на елементите на фонетичния и артикулационен план от менталния лексикон и представлява подготовка на изказването. Морфофонологичното кодиране се отнася към нивото на лексикалната форма, чиито елементи са: морфемите, метричната рамка и сегментно съдържание. Последните две представляват фонологичната форма (*Фигура 3.*). Метричната рамка включва броя срички и мястото на главното ударение, отделно от сегментното съдържание на думата. Сегментното съдържание и суперсегментната структура на думата се пораждаат паралелно, но независимо. За отделянето им свидетелстват данни от състоянията ТОТ (*tip-of-the-tongue phenomenon* ‘феномен на върха на езика’)⁵, при които понякога характеристиките на лемата и метричната рамка могат да са достъпни, но не и сегментното съдържание. Това е проблем при някои видове аномия [20].

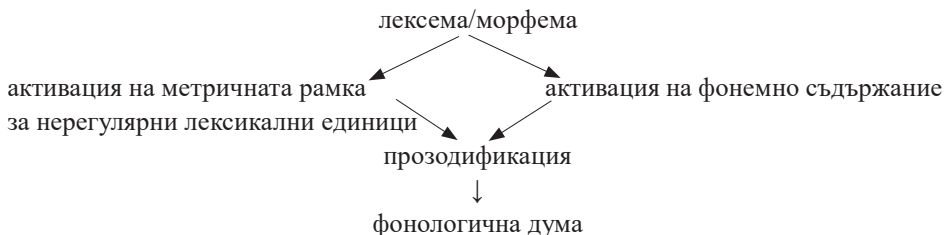
Метричната рамка включва броя срички и вида им по отношение на акцентната характеристика (силни и слаби, акцентувани или не). Във варианта на модела на Левелт от 1999 г. за метричната рамка се твърди, че тя съхранява информация само за нерегулярни (*non-default*) случаи, а за метрично регулярните се извиква общ метричен модел. Тази постановка е свързана с идеята, че информацията, която може да се почерпи от регулярни характеристики, не се съхранява отделно. Моделът приема, че метричната рамка се отнася за прозодичната дума, а не за основните лексикални форми.

Следват процесите на прозодификация и силабификация на сегментите на прозодичните думи в метрични рамки, за да се достигне до

⁴ Декларативното знание се нарича също експлицитно, фактологическо или “знание за“, а процедурното е „знание как“, то е имплицитно и трудно се формулира. Разделението между двете при планирането на речевата продукция е отзвук на разделението между ментално съдържание и действие, въведено от Кюлпе и Вюрцбургската школа от началото на ХХ в. [18].

⁵ При тези състояния осъзнаваме, че знаем нещо (например име), но не можем да го изречем в момента. При тях процесът на извличане от дългосрочната памет е частичен и някои детайли могат да помогнат да актуализираме нужната информация.

фонетичното и артикулационно ниво. Смята се, че често използвани срички се съхраняват като абстрактни моторни схеми в премоторния кортекс в зоната на Брока, наричан от Левелт *ментален сричков депозиториум* (*mental syllabary*). Броят им не надхвърля 500 единици, в които се описва 80–85% от речевата продукция за определени езици (английски и холандски).

Фигура 3. Схема на фонологичното кодиране [28].

Изборът на сегментите и метричната рамка, при която се определя позицията на ударението, както и връзката между тях, се осъществява чрез процедурни правила и протича серийно. Към фонологичното кодиране се отнася и изграждането на интонационния контур, което е свързано с лимбичната система и емоциите.

Теоретичният модел на Левелт, Рулофс и Мейер е създаден за холандски и е използван за английски – езици, при които са в сила основните структурни изисквания и ограничения на метричната фонология (като вид стъпка, изравняване по отношение на границата на думата и други). За езиците с лексикална акцентна система като български, руски и гръцки се приема, че словното ударение е до голяма степен обвързано с вътрешно присъщи акцентни характеристики на морфемите на думите ([26], [27]). Много от суфиксите в българския език имат определена акцентна характеристика, те могат да бъдат акцентувани (*-ач*, *-ар* в *готв́ач*, *вратáр*); пре-акцентувани (*-тел*, *-тор* – *учíтел*, *дирéктор*) и неакцентувани.

Акцентната характеристика на морфемите обаче не винаги е еднозначно определена. Не са редки и случаите, когато самата морфемна структура не е прозрачна. Това се отнася за някои наименования, заемки, акроними. Какво се случва, когато липсва разпознаваема морфемна структура? Редица изследователи като Хале, Верньо, Ревитиаду, Ардерете ([13], [26], [5]) постулират съществуването на регулярно (default) или фонологично ударение и при езиците с лексикална акцентна система. При тях то се проявява преди всичко в случаите, когато липсва лексикална/морфологична спецификация на езиковите единици ([10], [27], [17]).

Въпросът, който си поставяме тук, е дали можем да го открием в българския език и какви са факторите, които го определят.

3. Какво представлява регулярното ударение?

Регулярното ударение е ритмически детерминиран модел. Чрез него се осъществява регулярната смяна на силни и слаби срички, създаваща ритъма на езика. То се отнася към т.нар. *имплицитно* или *процедурно* знание, което не е достъпно за съзнателен контрол, за разлика от експлицитното декларативно знание. В рамките на метричната фонология и теорията на оптималността то се определя като групиране на сричките в стъпки на базата на определени ритмични ограничения – констрейнти. Сред тях е парсирането на сричките в стъпки, означаващо като Parse- σ [23], както и двоичната структура на стъпката (FtBin), според което стъпката се състои от две срички или мори⁶. Те осигуряват бинарна смяна и пълно парсиране на думите с четен брой срички. За думите с нечетен брой срички обаче е нужно ограничение, което да определи посоката на изравняване на границите на прозодичните единици с прозодичната дума. То се формулира като изравняване на стъпката отляво или отдясно (Align Left/Right). Това ограничение изразява идеята, че ритмичните модели са насочени ([15]: 161–162).

По думите на Хейс в системи с лексикално контролирано акцентуване ударението е резултат на комплексно взаимодействие между типа основа (акцентувана или не) и диакритичните характеристики на афиксите. Тези системи често имат ритмически детерминиран регулярен модел, който се проявява там, където морфемите нямат свои акцентни предпочитания ([14]: 32, [12]: 240). Трябва да се има предвид, че в тези случаи регулярното ударение е конструкт, който зависи от типа анализ (на отделни думи в основните им форми или на речевата продукция), и съответно може да варира⁷. Независимо от това, регулярното ударение има място в системи с лексикално акцентуване, като участва във взаимодействието между прозодия и морфология. То се интерпретира като поява на немаркирания модел или прозодична стъпка.

4. Как да определим регулярното ударение в езици с лексикално акцентуване?

В системите с лексикално контролирано акцентуване ритмически детерминираният регулярен модел се проявява там, където морфемите нямат свои акцентни предпочитания [14]. За него може да се съди по непроизводни лексикални единици с акцентно немаркирани мор-

⁶ Това ограничение забранява дегенеративните стъпки, състоящи се от една лека сричка.

⁷ Например гръцкото регулярно ударение се свързва с различна поредна сричка от различни автори: според Ревитиаду и Ленгерис то е антепенултимно [27], пенултимно според Протопапас [24], а Топинци и Кенада го определя като ултимно [29]. Руското регулярно ударение се определя като начално в анализа на Хале и Мелволд (по [26] или локализирано на сегмента след основата (post-stem) според Алдерете [5]). Аналогичен е случаят с анализа на иврит [17].

феми. Според Лавицка използването на този източник на данни е проблематично [17]. Някои автори се обръщат към първите думи на децата, като *máma*, *táti* или съкратените форми на имената в обръщения (hupohoristics), като *Vásko*, *Póli*, *Jóro*, които често се вписват в универсално предпочитания пенултимен модел [6]. Редица изследователи анализират лексикални единици, в които липсва морфологична спецификация на акцентната позиция, като заемки, неологизми, акроними, както и псевдодуми ([29], [2], [17], [25]). Резултатите показват, че при тях акцентуването следва регулярни модели ([10], [11]).

Тук подлагам на експериментална проверка въпроса за съществуването на регулярни акцентни тенденции в българския език, като за материал на изследване се използват акроними. Резултатите се обсъждат в перспективата на изложения психолингвистичен модел за речева продукция.

5. Продуктивно изследване на ударението при акроними

5.1. Постановка на изследването

Настоящото изследване поставя въпроса за съществуването на регулярни фонологични тенденции при акцентуването в българския език. Хипотезата му е, че в отсъствие на вътрешно присъща акцентна информация на морфемите може да се появи регулярен тип акцентуване, който се основава на ритмични ограничения.

Важен аспект от трактовката на фонологичното ударение е локализирането му в процеса на речева продукция. Според цитирания психолингвистичен модел на Левелт то се отнася към лексикалната форма, чиито елементи са: морфема, метрична рамка и сегментно съдържание. Приемайки постановките на Левелт, Рулофс и Ферейра за съдържанието на метричната рамка, тук се фокусираме върху въпроса дали регулярните фонологични тенденции са независими от морфологични характеристики при език с лексикално акцентуване като българския език.

За целта се използват езикови единици с неопределена морфологична структура като акронимите, при които не се разпознават елементи с вътрешно присъщи акцентни характеристики. Очакваме при тях да се прояви фонологичен акцентен модел. Това очакване се основава на *хипотезата*, че произнасянето на акроними следва „приемливите“ акцентни модели или регулярното ударение на езика. Може да предположим, че говорещите български език имат определено предпочитание към един или друг акцентен модел в ситуация на изключен морфологически фактор. Заслужава внимание и въпросът дали то е едно в езика или варира в зависимост от определени фактори. Сред факторите следва да се отчитат:

- размер на лексикалната единица,
- сричкова структура (отворена/затворена),
- принцип за чувствителност към тежестта на сричката (WSP⁸),

⁸ Принцип на съотнасяне на ударението с тежестта на сричката (WSP – Weight to stress principle).

- вид метрична стъпка,
- ориентация към определена граница на думата,
- честотни акцентни тенденции в езика,
- зависимост от лексикалния клас и субклас,
- аналогия със сходно звучащи лексикални единици,
- фонетичен субстрат.

5.2. Материал на изследването

Като материал на изследването послужи списък акроними⁹, подбрани от *Речника на съкращенията в българския език* на Чоролеева, Крумова-Цветкова и Холиолчев [4]. Включени бяха непопулярни единици, състоящи се от повече от една сричка, с минимални промени в отделни случаи. Промените се наложиха, за да се контролират фактори като размер, сричкова структура на единиците и зависимост от гласната в последната сричка.

Материалът се състои от 42 единици, в които се включват двусрични, трисрични и четирисрични единици (Таблица 1.). Основното разделение между тях е по вида на последната сричка, т.е. – завършващи на гласен или съгласен звук (означавани съответно – V и C). Контролира се също типът на предпоследната сричка.

Таблица 1. Сричкови модели на акронимите, използвани като материал на изследването.

	Завършващи на V		Завършващи на C	
2 срички	(C)V.CV	(C)VC.CV	(C)V.CVC	(C)VC.CVC
3 срички	(C)V.(C)V .CV	(C)V.(C)VC.CV	(C)V.(C)V.CVC	(C)V.(C)VC.CVC
4 срички	(C)V.(C)V.(C)V .CV	(C)V.(C)V.(C)VC.CV	(C)V.(C)V.(C)V.CVC	(C)V.(C)V.(C)VC.CVC

5.3. Процедура на изследването

Участниците в изследването бяха 40 души: 27 жени и 13 мъже. Те изпълниха продуктивна задача за четене на акроними, включени в кратки изречения в позицията на подлог, например: *БАНСЕК не функционира през последните години.*

Формулировката на задачата предлага, преди да се прочетат на глас акронимите, първо да се прочетат наум. Уточнението се добавя, за да се избегне сричково произнасяне и запъване при непознатите съкращения. На речевата продукция беше направен аудиозапис на диктофон Samsung S6 в тиха стая. При автокорекции на прочита и двата варианта се отбелязват и се отчитат в резултатите (затова в някои случаи суми-

⁹ Акронимите са видове абревиатури, образувани от началните компоненти (звукове или части от думи) на названия. Те могат да се произнасят сято като отделни думи, например ДИПКУ (*Департамент за информация и повишаване квалификацията на учителите*) за разлика от съкращенията, произнасяни по букви като: СДС (*Съюз на демократичните сили*), наричани инициализми.

рането на процентното съотношение на представянето на акцентните модели надхвърля 100%)¹⁰.

5.4. Резултати и анализ

Получените резултати общо са 1680 единици. Тук ще представим тези за двусричните и трисричните акроними. Основното различие в акцентуването е в зависимост от вида на последната сричка, затова разпределението им ще следва този параметър.

А. Двусрични акроними

А.1. Двусрични акроними, завършващи на гласна (с последна лека сричка)

Двусричните единици, както състоящите се от две леки срички, като БИСА, ДАТО, ЦОЛЕ, така и тези с първа тежка сричка, като РУМНО, ДИКСИ се произнасят предимно с акцентувана пенултимна сричка (87.5%), т.е. описват хорейчна стъпка (Таблица 2.). При втория тип доминирането на пенултимния модел е по-категорично, но като цяло видът на пенултимната сричка не е от решаващо значение.

Леко колебание има при ВИСИ и БАФУ, при които се регистрират и ултимни ударения, вероятно по аналогия със заемки, като *шаси*, *такси* и *бижу*.

По-категорично проявен е ултимният модел при ЕТМЕ. Възможно обяснение за това изключение от общата тенденция е, че то отразява акцентуването на непроизводните двусрични имена, завършващи на -е в езика. При тях се наблюдава равнопоставеност на ултимно и пенултимно ударение, например *детé* и *íme*. Може да предположим също проявление на ефекта на аналогията или близостта (*neighborhood effect* по Коломбо и Зевин [8]) със заемки от или през турски – *серкмé*, *бичмé*, както и от френски – *ламé*, *реномé*.

А.2. Двусрични акроними, завършващи на съгласна (с последна тежка сричка)

При двусричните единици с последна тежка сричка водещият модел е ултимен (70.5%), като тенденцията е по-убедителна при акроними с лека пенултимна сричка (76.9% вж. Таблица 3.). При лека първа сричка без онсет като при АКАБ и ЕТУП ултимното ударение категорично е водещо. При други акроними (ЗЕДЕП и ВИПОНД) преобладаващото ултимно акцентуване не е така убедително, регистрират се автокорекции, както и вторично и/или второ ударение. Последният акроним от същата група БАЦИС се произнася с преобладаващо пенултимно ударение. Възможен фактор за това може да е фонетичен:

¹⁰ Българският език е с относително регулярно съответствие между звук и буква [3], така че прочитът на акронимите не представлява затруднение от гледна точка на фонемния състав, но запъванията, забавянията и автокорекциите се пораждат от колебания по отношение на ударението.

отворената гласна *a* в началната сричка да е предпочитана в акцентно отношение.

Таблица 2. Двусрични акроними, завършващи на гласна (отворена сричка). Съпоставка на данните при отворена или затворена пенултимна сричка (*ny*)¹¹.

	<i>Пенултимен модел</i>		<i>Ултимен модел</i>	
	<i>отворена ny</i>	<i>затворена ny</i>	<i>отворена ny</i>	<i>затворена ny</i>
<i>-a</i>	95%	95 %	5 %	7%
<i>-o</i>	95%	90%	5 %	10%
<i>-e</i>	90%	75%	10 %	25%
<i>-и</i>	80 %	95%	20 %	5%
<i>-y</i>	75 %	86%	25 %	14%
<i>Средно</i>	87 %	88%	13 %	12.2%
<i>Общо</i>	87.5%		12.6%	

При двусричните единици, състоящи се от две тежки срички, ултимното ударение се реализира при 64%. Ултимен модел се наблюдава в някои от случаите, като АДСИД и ЕСПРУТ (с първа сричка без онсет), също и при ЗИНПОК. При други обаче, като БАНСЕК преобладава хореично акцентуване. Появяват се също автокорекции, вторично или второ ударение (при БОРКАР).

Общото разпределение на ударението при двусричните акроними, завършващи на съгласна, отразява доминирането на ултимното ударение при двусричните съществителни от мъжки род, завършващи на затворена сричка. Този резултат може да се интерпретира като отражение на честотна тенденция в езика [2].

Таблица 3. Двусрични акроними, завършващи на съгласна (затворена сричка). Съпоставка на данните при отворена или затворена пенултимна сричка.

	<i>Пенултимен модел</i>	<i>Ултимен модел</i>
<i>Отворена пенултимна сричка</i>	23,1%	76,9%
<i>Затворена пенултимна сричка</i>	36%	64%
<i>Средно</i>	29,55%	70,5%

Б. Трисрични акроними

Б. 1. Трисрични акроними, завършващи на гласна (с последна лека сричка)

Трисричните единици, състоящи се от леки срички, устойчиво се произнасят с пенултимно ударение (*Таблица 4.*). Пенултимният модел

¹¹ В таблицата са съпоставени пенултимните и ултимните модели при двусричните акроними, като се отчита видът на пенултимна сричка, за да се отговори на въпроса дали тя е фактор при акцентуването. В някои от случаите при сумирането на процентното съотношение на моделите резултатът надхвърля 100%, защото се отчитат и вариантите, получени при автокорекции (сумират се данните на втората и четвъртата колона за акронимите с отворена пенултимна сричка, както и тези на третата и петата за затворена пенултимна сричка).

не е убедителен само при АПИМО. В този случай значителен процент от участниците поставят антепенултимно ударение на началната отворена гласна *a*, като избягват втората сричка *-ni-* с беззвучен онсет.

Трисричните единици с втора тежка сричка имат леко разколебаване на общия пенултимен модел, например при ПУДИСПИ и по-слабо при ОДИСХУ, при които се реализират и ултимни ударения.¹²

Таблица 4. Трисрични акроними, завършващи на гласна (отворена сричка).
Съпоставка на данните при отворена или затворена пенултимна сричка.

	<i>Антепенултимен модел</i>	<i>Пенултимен модел</i>	<i>Ултимен модел</i>
<i>Отворена пенултимна сричка</i>	9%	82%	9%
<i>Затворена пенултимна сричка</i>	6,8%	68,9%	24,2%
<i>Средно</i>	6,4%	80,45%	16,6%

Б. 2. Трисрични акроними, завършващи на съгласна (с последна тежка сричка)

Трисричните единици с последна тежка сричка се произнасят с ултимно ударение в 83.2% (Таблица 5.). Резултатите не показват значително влияние от вида на пенултимната сричка.

Таблица 5. Трисрични акроними, завършващи на съгласна (затворена сричка).
Съпоставка на данните при отворена или затворена пенултимна сричка.

	<i>Антепенултимен модел</i>	<i>Пенултимен модел</i>	<i>Ултимен модел</i>
<i>Отворена пенултимна сричка</i>	11%	6%	83%
<i>Затворена пенултимна сричка</i>	9,8%	6,8%	83,3%
<i>Средно</i>	10,4%	6,4%	83,2%

5.5. Общи тенденции и изводи

Пенултимното ударение е водещо в количествено отношение с 51,2% (вж. Таблица 6.). Този резултат корелира положително с данните на Мишева [1]. Водещото пенултимно ударение е в пряка зависимост от типа крайна сричка, като се реализира по-убедително при двусричните единици с лека крайна сричка, почти независимо от вида на пенултимната сричка.

Ултимното ударение го следва с малка разлика (45.6%) и е доминиращо при единици с тежка крайна сричка. Антепенултимното ударение се реализира по-рядко като главно ударение.

Аналогични тенденции се откриват и при други езици с лексикална акцентна система (гръцки и руски): Нина Топинци и Кенада демонстрират предпочитанието на ултимното ударение, когато лексикалната

¹² Прави впечатление, че кодата на пенултимната сричка и при двата последни акронима е беззвучна.

единица завършва със затворена сричка, и на пенултимното при отворена крайна сричка [29].

Общият резултат може да се интерпретира като акцентна ориентация към дясната граница на основата, ако приемем, че финалните гласни се възприемат като окончание по аналогия с морфологичната организация на езика. В полза на тази теза говорят и изключенията от общите тенденции при единиците, завършващи на *-и*, *-у*, *-е*, които се акцентуват вероятно като отнасящи се към основата.

Таблица 6. Общо разпределение на акцентуването при двусрични и трисрични акроними

	Антепенултимен модел	Пенултимен модел	Ултимен модел
$2\sigma - V$	–	87,5%	12,6%
$2\sigma - C$	–	29,5%	70,5%
$3\sigma - V$	4,2%	80,5%	16,3%
$3\sigma - C$	10,4%	6,4%	83,2%
Средно	3,3%	51,2%	45,6%

Въпреки че най-често реализирано ударение е пенултимното, особено при единиците с последна отворена сричка, проблематично е то да се приеме за регулярно фонологично ударение поради неубедителната му преднина по отношение на ултимното ударение. Ясно очертаните тенденции в зависимост от последната сричка (пенултимно при отворена последна сричка и ултимно при затворена) отразяват статистическото разпределение на акцентните модели при съществителните имена ([2], [22]). Тежестта на последната сричка е от решаващо значение. Акцентното влияние на вида на пенултимната сричка е ограничено. Наблюденията по отношение на размера и фонетичния субстрат (набелязани по-горе) изискват бъдеща проверка.

5.6. Дискусия

Акцентната зависимост от вида на последните срички може да се интерпретира на базата на различни фактори. Тук се обсъждат две от възможностите – структурни и честотни, след което се формулира значимостта на резултатите в светлината на психолингвистичния модел на речева продукция.

5.6.1. Структурен фактор

Количествената характеристика на сричката се смята за универсално ограничение (констрейнт) за акцентната позиция. В българския език (както и в други езици с лексикално ударение като руски и гръцки) този фактор не е от решаващо значение като цяло. Данните от настоящото изследване обаче показват зависимост от количествената характеристика на последните срички за разлика от сричките в средисловие,

които не променят значително общата картина. Може да заключим, че принципът за съотнасяне на ударението и тежестта на сричката няма водеща позиция в общата йерархия на ограниченията, но има локално значение във финална позиция.

5.6.2. Ефект на лексикалната честота

Според До, Ито и Кенстоуиц ефектът на лексикалната честота се обсъжда сред най-влиятелните изследвания през последните години [9]. Авторите твърдят, че честотните лексикални модели се реализират в експерименти с нови и псевдодуми. Зурау интерпретира ефекта на лексикалната честота като проявление на ограниченията за маркираност (markedness constraints). Според нея граматиката съдържа структурни ограничения, които могат да заемат по-периферна позиция в общата йерархия на езика, но направляват организацията на нови лексикални единици, като неологизми, заемки, акроними ([30]: 417). Зурау смята, че говорещите имат кодирана статистическа информация за фонологичните компоненти. Според авторката, лексикалната честота, както и морфологическият фактор са водещи при произнасянето на акроними [30].

Тук приемам, че акцентните характеристики на акронимите отразяват акцентното разпределение в класа на съществителните, тъй като те функционират като такива, назоваващи институции и артефакти като закони и наредби (за разлика от чат-жаргона, в който се съкращават и фрази с предикативна функция).

Анализът на експерименталните данни очертава идеята, че акцентуването на непознати лексикални единици е свързано с актуализиране на водещи акцентни тенденции в езика: единиците с отворена крайна сричка по-често описват пенултимен модел, а тези със затворена крайна сричка – ултимен модел. Тези две закономерности могат да се интерпретират като ориентация към дясната граница на основата ([2], [22]). Така ударението при акронимите отразява обща тенденция в езика, формулирана като Align R Stem (Ft, R, PrW/Stem, R) по модификация на формулировката на Маккарти и Принс [21]. Акцентната зависимост от вида на последните срички отразява ориентацията към ултимния модел при имената от мъжки род, завършващи на съгласен звук, и към пенултимния при тези от женски род, които завършват на гласната *-a*¹³. Тази зависимост обяснява и колебанията при произнасянето на акроними, завършващи на гласните *-и*, *-у*, отнасяни към основата.

5.6.3. Интерпретация на резултатите в перспективата на психолингвистичния модел на речевата продукция

Може да се присъединим към идеята на Коломбо и Зевин [8] за това, че в допълнение към регулярното ударение съществува и сублексикален

¹³ Имената от женски род, които завършват на съгласен звук, не се вписват в тази зависимост. При тях доминира най-често срещаният акцентен модел за субкласа на съществителни от женски род – пенултимният.

механизъм за приписване на ударение на базата на ефекта на близост (consistency stress neighborhood¹⁴). Коломбо и Зевин смятат своя модел съвместим с този на Левелт и колегите му, въпреки че при последния механизъм на регулярно ударение се описва като система правила, докато при първия става дума за ритмични модели, научени имплицитно.

Процесът на извличането на съхранената фонологична форма е зависим от задачата. Когато става дума за четене на глас на акроними, които не съществуват в менталния лексикон, е очевидно, че произнасянето на единиците не се изтегля от лексикона. Затова приемаме, че фонологичната репрезентация, която се оформя при фонологичното кодиране, може да не е лексикална. В нея обаче се оглеждат общи статистически закономерности на езика, които следва да се формулират и да се отчитат в рамките на психолингвистичния модел за речева продукция в частта на морфофонологичното кодиране. В модела трябва да намери място и обвързаността на фонологичния тип ударение с морфологичния фактор. Последното се отнася преди всичко за езиците с лексикално ударение.

6. Заключение

Може да заключим, че при липса на конкретна акцентна спецификация на морфемите се актуализират структурни закономерности, които са водещи в езика като цяло. Тази ориентация се изразява в доминиране на пенултимното ударение при единици, които завършват на гласна. При тях преобладава интерпретирането на финалната гласна като окончание, особено при *-а* и *-о*. При единици, завършващи на съгласна, доминира ултимното ударение. Ударението при акронимите е ориентирано към дясната граница на основата. Това означава, че понятието регулярно или фонологично ударение в език с лексикална акцентна система е обвързано с морфологичния фактор, дори в случаите на единици без конкретна морфологична спецификация. Затова психолингвистичният модел на продукция на реч трябва да е чувствителен към общите статистически закономерности на езика, които са в основата на доминантния модел, проявяващ се преди всичко при лексиката с ниска честотност.

Литература

- [1] – Мишева, А. *Интонационна система на българския език*. София, БАН, 1991, 166 с.
- [2] – Пацева, М. *За словното ударение в българския език, изучаван като чужд*. УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 246 с.
- [3] – Савицка, И., Бояджиев, Т. *Българо-полска съпоставителна граматика*, Т. 1, *Фонетика и фонология*. София, БАН, 1988, 168 с.

¹⁴ Авторите определят ефекта на близост с количеството думи, които имат общ финал и ударение.

- [4] – Чоролеева, М., Крумова-Цветкова, Л., Холиолчев, Х. *Речник на съкращенията в българския език*. София, ИК ЕМАС, 2003, 624 с.
- [5] – Alderete, J. *Morphologically governed accent in Optimality Theory*. Routledge publishing series, Outstanding dissertations in Linguistics. New York, Routledge, 2001.
- [6] – Bat-El, O. The emergence of the trochaic foot in Hebrew hypocoristics. // *Phonology* 22, Cambridge University Press, 2005, pp. 115–143.
- [7] – Caramazza, A. How many levels of processing are there in lexical access? // *Cognitive Neuropsychology*, 14, 1997, pp. 177–208.
- [8] – Colombo, L., Zevin, J. Stress priming in reading and the selective modulation of lexical and sub-lexical pathways. *PLoS ONE*, 4, e7219, 2009.
- [9] – Do, Y., Ito, C., Kenstowicz, M. Accent Classes in South Kyengsang Korean: Lexical Drift, Novel Words, and Loanwords. // *Lingua*, 2014, No 148, pp. 147–182.
- [10] – Fainleib, L. *Default Stress in Unpredictable Stress Languages: Evidence from Russian and Hebrew*, Thesis submitted for the M.A. degree in Linguistics at Tel Aviv University, 2008, 80 p. <http://www.outibatel.com/wp-content/uploads/2010/12/Lena-Fainleib-MA.pdf>
- [11] – Fainleib, Y. Default Stress System in Modern Hebrew: a Quantitative Study University of Massachusetts Amherst. // *Phonology Reading Group*, No 12, 2013. http://blogs.umass.edu/yfainlei/files/2013/02/Yelena_Fainleib_Quantitative_Data_Hebrew.pdf [достъп: 23.03.2018].
- [12] – Graf, D., Ussishkin, A. Emergent iambs: stress in Modern Hebrew. // *Lingua*, No 113, 2003, pp. 239–270. www.elsevier.com/locate/lingua [достъп: 20.01.2016].
- [13] – Halle, M., Vergnaud, J.-R. An essay on stress. // *Current Studies in Linguistics*, No 15, MIT Press, Cambridge, 1987, 300 p.
- [14] – Hayes, B. *Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies*. University of Chicago Press, 1995, 455 p.
- [15] – Kager, R. *Optimality Theory*. Cambridge University Press. 2nd edition, 2004, 466 p.
- [16] – Laganaro, M. Language production from a neurolinguistic perspective. In: *Studies in French Applied Linguistics*. Dalila, A. (Ed.), John Benjamins Publishing Company, 2008, 400 p.
- [17] – Lavitskaya, Y., *Prosodic Structure of Russian: A Psycholinguistic Investigation of the Metrical Structure of Russian Nouns*. Konstanzer Online-Publikations-System (KOPS), 2015, 244 p. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-0-299733>
- [18] – Levelt, W. *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, MA: MIT Press, 1989, 566 p.
- [19] – Levelt, W., Roelofs, A., Meyer, A. A theory of lexical access in speech production. // *Behavioural and Brain Sciences*, No 22, 1999, pp. 1–75.
- [20] – Levelt, W. Phonological encoding in speech production. In: C. Gussenhoven & N. Warner (Eds.) *Papers in Laboratory Phonology VII*. Berlin, Mouton De Gruyter, 2002, pp. 87–99.
- [21] – McCarthy, J., Prince, A. Generalized alignment. *Yearbook of Morphology* 1993, G. Booij, J. van Marle (Eds.), Kluwer, Dordrecht, 1993, pp. 79–153.
- [22] – Patseva, M. *Bulgarian word stress* ROA–1304, Rutgers, 2017, 41 p. http://roa.rutgers.edu/content/article/files/1612_mirena_patseva_1.pdf

- [23] – Prince, A., Smolensky, P. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. University of Colorado. Ms., Rutgers, 1993, 262 p.
- [24] – Protopapas, A., Gerakaki, S., and Alexandri, S. Lexical and default stress assignment in reading Greek. // *Journal of Research in Reading*, 2006, Volume 29, Issue 4, pp. 418–432.
- [25] – Revithiadou, A., Nikolou, K., Papadopoulou, D. Stress in the absence of morphological conditioning: An experimental investigation of stress in Greek acronyms. // *Journal of Greek Linguistics*, 2015, vol. 15. pp. 187–234.
- [26] – Revithiadou, A. *Headmost accent wins*. The Hague, Holland Academic Graphics. 1999, 327 p.
- [27] – Revithiadou, A., Lengeris, A. One or Many? Search of the Default Stress in Greek. In: J. Heinz, R. Goedemans, & H. Van der Hulst (Eds.). *Dimensions of Phonological Stress*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, pp. 231–262.
- [28] – Roelofs, A., Ferreira, V. S. (in press). The architecture of speaking. In: P. Hagoort (Ed.). *Human language: From genes and brains to behavior*. MIT Press. http://www.socsci.ru.nl/ardiroel/Roelofs_Ferreira_Chptr_2017.pdf
- [29] – Topintzi, N., Kainada, E. Acronyms And The Placement Of Default Stress in Greek. In: Gavriilidou, Z., Efthymiou, A., Thomadaki, E., Kambakis-Vougiouklis P. (Eds.). *Selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, Komotini, 2012, pp. 559–570.
- [30] – Zuraw, K. A model of lexical variation and the grammar with application to Tagalog nasal substitution. // *Natural Language and Linguistic Theory*, 28, 2010, pp. 417–472.